

Іванна Луцишин, канд. філол. наук (Тернопіль)

Екзистенційно-релігійна діалектика автора і героя в поезії Тараса Шевченка періоду заслання

У статті розглядається інтерпретація поезії Т. Шевченка періоду заслання в екзистенціалістському ключі. Аналізуються аспекти онтології ліричного персонажа крізь призму філософських концепцій С. К'єркегора та П. Тілліха; розкривається модус Шевченкового «богоборіння» та його естетика самотності.

Ключові слова, Бог, іронія, самотність, тривога, Т. Шевченко.

Ivanna Lutsyshyn. Existential and religious dialectic of the author and the hero in Taras Shevchenko's poetry of the period of the reference.

The article deals with the existential interpretation of T. Shevchenko's poetry of the period of the reference. The ontological aspects of the lyric character are analysed from the point of view of philosophical conceptions of S. Kierkegor and P. Tillih; the modus of Shevchenko's «fight from the God» and his aesthetics of the loneliness are expose.

Keywords: anxiety, God, irony, loneliness, T. Shevchenko.

Іванна Луцишин. Екзистенціально-релігійна діалектика автора-героя в поезії Тараса Шевченка періоду заслання.

В статті розглядається інтерпретація поезії Т. Шевченка періоду заслання в форматі екзистенціалізму. Аналізуються аспекти онтології ліричного героя з точки зору філософських концепцій С. К'єркегора і П. Тілліха; розкривається модус Шевченкової «борьби з Богом» і його естетика самотності.

Ключевые слова: Бог, іронія, самотність, тривога, Т. Шевченко.

Ось уже два століття Тарас Григорович Шевченко є осердям українського патріотизму, сили духу і національної естетики водночас. Про Шевченка – поета, художника і людину – написано сотні праць, кожна з яких доповнює невичерпний дискурс шевченкознавства. Це уможливило факт постійної присутності поетової ідейності у наукових розвідках різного

гатунку, і спокуса внести свою лепту не оминає жодного дослідника-літературознавця.

Шевченка називають пророком, предтечею, міфотворцем, національним генієм. На «націєвірному характері» «животворного духовного зв'язку» поета із українцями акцентує дослідник Петро Іванишин. Він інспірує вважати, що ми, українці сьогодення, маємо світогляд *шевченківської людини*, яка «абсорбувала у своїй ідентичності попередні українські історико-культурні типи – людину арійську, киево-руську, козацьку, сковородинську тощо» [Іванишин 2012: 55]. Стрижневою ідеєю цього світобачення є «національний імператив». Дослідник переконує, що художня форма творів Т. Шевченка заснована на фундаменті мислення у модусі національного. «Національний імператив у Т. Шевченка є складним структурованим явищем, численні елементи якого співвідносяться із відповідними аспектами національного буття» [Іванишин 2012: 55]. Загальновідомо, що парадигма національного буття, екзистенція нації бере свої першопочатки із індивідуальної екзистенції, із самостійних онтогенетичних сегментів, що сукупно вибудовують структуру національного філогенезу.

Екзистенційні і релігійні виміри поетичного дискурсу Т. Шевченка були предметом літературознавчих розвідок В. Пахаренка, О. Забужко, Ю. Шевельова, І. Дзюби. Проте на сьогодні залишається актуальним аналіз окремих поезій крізь релігійно-антропологічну призму. Тому мета статті – проаналізувати філософсько-релігійний зміст поезій Т. Шевченка періоду заслання, виокремивши екзистенційні стани самотності і тривоги ліричного героя віршів митця.

Свого часу Т. Шевченка позиціонували як революціонера, мужнього, незламного борця за свободу українського народу. Але теза про революційність ніколи не ототожнювалася із тезою про націєтворчість. Іван Дзюба справедливо зауважив, що окремі біографічні факти було вигідно приховувати (йдеться про лист Т. Шевченка до М. Лазаревського від 20 грудня 1847 року, «один із тих листів Шевченка, що їх ігноровано, коли треба було подавати версію про його однозначно незламну й непохитну мужність...») [Дзюба 2008: 406 – 407]). Ось фрагменти з цього листа: «Отже так зо мною трапилося, спершу я сміливо заглянув лихові в очі. І думав, що то була сила волі над собою, аж ні, то була гордість

сліпая. Я не розглядив дна тієї бездни, в котору впав. А тепер, як розглядив, то душа моя убога розсипалась, мов пилина перед лицем вітру. Не по-християнській, брате мій, знаю, а що ж діяти... Опріче того, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впилася, мов люта гадина, опріче всіх лих, що душу катують, – бог покарав мене ще й тілесним недугом... Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу. Якби все те розказувать, що я терплю тепер по любові і милості милосердного Бога, то і за тиждень не розказав би» [Дзюба 2008: 406 – 407]. Ці безнадійні рядки, а їх було багато («Це не єдиний розпачливий лист із тих часів» [Дзюба 2008: 407]) спонукають до аналізу екзистенційного стану ліричного персонажа тюремної, «казематської» лірики Т. Шевченка.

Заслання стало для нього великим екзистенційним випробуванням, онтологічною кризою. Для поета – того, хто перебував серед людської повені – світовий устрій буття, структуру якого становлять люди, час, простір і божественна сутність, онтологія існування майже втратила свою цілісність. У просторі і часі, що з кожним днем перетворювався у безчасовість, поет залишився майже наодинці із Богом. Світ людини віч-на-віч з собою, неспівмірність мрій, планів та перспектив із реальністю, розчарування, фізичні недуги, відірваність від онтологічного дому – все вилилося у художньому дискурсі поезій. Водночас варто говорити і про катарсичне наснаження Шевченкового генія, його перероджену етичну, естетичну, екзистенційну і громадську позицію.

Літературознавці говорять про певні спільні риси Шевченкового «богопочування», його розуміння християнства із релігійно-антропологічною концепцією екзистенціалізму С. К'єркегора. І. Дзюба застерігає, що «центральною для К'єркегора проблеми первородного гріха та страху як найважливішого елемента християнської свідомості – Шевченка якраз найменше цікавили» [Дзюба 2008: 594]. З іншого боку, Ю. Шевельов помітив, що «Шевченкова поезія рясніє суперечливими закликами – то молитися Богові, то не молитися. Релігійне почуття Шевченка вміщає в собі не лише поклоніння та безмежну палку любов до Бога, а й несамолюбне богоборство, відчайдушний бунт проти Нього» [Шевельов 2009: 134]. Окрім того, С. К'єркегор переймався

проблемою іронії, яка присутня та ще не достатньо вивчена у художньому дискурсі Т. Шевченка.

Синкретичний тип світогляду та парадигма поліартистичності, що витворили «унікальну словесно-малярську картину буття українства» [Генералюк 2008: 10], дали дослідниці О. Забужко підстави говорити про «екзистенційну діалектику» поступального руху автора-героя всередині твореного ним міфа»: «Так що Шевченко вибирав не просто між літературою і малярством – він вибирав між *міфом* і (цілістю) і *«темою»* (частковістю), тобто, у соціально-культурному вимірі – між своєкультурністю та «малоросійством», а в екзистенційному – між свободою («кобзарем» – деміургом національного міфологічного космосу) і несвободою (модним художником імперської культури) *в собі самому*. (Хоча для зовнішнього екзистенційного простору це є протилежним явищем, адже антиімперська ідейність поезії позбавила митця свободи. – І. Л.). Позаяк результат цього вибору нам відомий, твердження про гадане роздвоєння Шевченкової особистості ми розцінюємо не більше як логічне непорозуміння. Говорячи в к'єркегорівських термінах, означений вибір можна ототожнити з першою – *естетичною* – стадією Шевченкового сходження до себе самого, до *чудесної*, читай міфічної, повноти особистісного розвитку, чи то пак до «справдешнього існування»; наступна, *етична*, ознаменувалася кризою «трьох літ», і нарешті останню, *релігійну* стадію, вичерпно відтворену Л. Плющем у монографії «Екзод Тараса Шевченка» [Забужко 2009: 100 – 101]. Варто зазначити, що дослідниця доктрини С. К'єркегора П. Гайденко довела, що коректніше говорити не про послідовність настання естетичної, етичної та релігійної стадій, а про два типи світовідчуття.

Схема послідовного переходу від естетичного до етичного, а згодом – до релігійного, на думку П. Гайденко, не відповідає дійсності, адже С. К'єркегор розгорнув у своїх працях дискурс двох типів особистостей. Перший (язичницький) – безпосередній нероздвоєний індивід, духовний світ якого цілісний і прозорий, але обмежений категоріями чуттєво-безпосереднього та морально-опосередкованого, одиничного і загального водночас; гріх для нього – незнання прийнятого, зло постає як ігнорування. Інший тип (християнський) – амбівалентний, демонічний; його насолода – це

не безпосередньо-чуттєве задоволення, навпаки, він знаходить насолоду тільки в духовному, але у заперечно-духовному (диявольському). Його задоволення завжди пов'язане з гріхом, тобто із порушенням закону, заповіді. Воля такого індивіда утверджується наперекір всезагальній волі, моральному закону, вона є свавіллям [Гайденко 1997: 201 – 202]. Отже, в послідовності естетичного, етичного і релігійного для С. К'єркегора безпосередньо-естетичне (моральне) стоїть нижче, ніж демонічно-естетичне та демонічно-релігійне (суперморальне). Релігійне – це не щабель розвитку після етичного, навпаки, воно зовсім виключає етичне. Між етичним та релігійним стоїть вибір «або-або» як принцип абсолютного виключення однієї із суперечностей.

Риси демонічного естетизму є органічними для суб'єктно-персонажної організації ліричного героя поезій Т. Шевченка періоду заслання. У поезії «Готово! Парус розпустили...» (1849) ліричний персонаж прощається із місцем своєї душевної муки – Косаралом: «Прощай, убогий Косарале. / Нудьгу заклятую мою / Ти розважав-таки два літа» [Шевченко 1982: 492]. Персоніфікований образ пустелі, називання її «другом» і подяка за розділені страждання («Спасибі, друже...» [Шевченко 1982: 492]) свідчать про екзистенційну самотність героя. Власне кажучи, антропоморфізм у поезії Т. Шевченка виразно простежується з ранньої лірики, але у цей період він набирає особливо важливої семантики у його художньому світі, презентуючи екзистенцію самотності і тривоги.

Душевна розпука огортає засланого солдата і переростає в стан «депресивної тривоги» [Зборовська 2006: 77]: «Лічу в неволі дні і ночі / І лік забуваю. / О господи, як то тяжко / Тії дні минають» [Шевченко 1982: 496]. Н. Зборовська, здійснивши психоаналітичне дослідження української літератури, «депресивний синдром» у творчості Т. Шевченка пов'язує із «синівським переживанням» за матір-Україну: «Депресивну позицію втілюють численні мотиви плачу синівського серця («серце плаче, ридає, кричить...»)» [Зборовська 2006: 78]. Та поряд із цими переживаннями ліричним героєм поезії заслання володіє тривога екзистенційного характеру, що прочитується у поезії «І золотої, й дорогої...» (1849): «А іноді така печаль / Оступить душу, аж заплачу...» [Шевченко 1982: 490]. Традиційно велич людини

вимірюється можливістю бути мужньою. Мужність-героїзм вимагає неабияких зусиль, та ще більшого вимагає мужність-самопожертва. Великим мистецтвом є такий вияв людського духу, коли можна називатися мужнім, не здійснивши жодного подвигу, а лише подолавши тривогу. Досягнення такого стану наразі є неможливим для ліричного героя Шевченка, він у зневірі і розпучі.

Аналізуючи мужність бути, філософ-екзистенціаліст П. Тілліх говорить про форми самоутвердження людини, які співвідносні із типами тривоги. Їх виділено три відповідно до тих ситуацій, в яких небуття загрожує буттю. Є три «рівні самоствердження», і на кожному з них загроза буває або «абсолютною», або «відносною». Для онтичного самоствердження Небуття загрожує «відносно як доля, абсолютно як смерть»; для духовного – «відносно як пустота, абсолютно як відсутність сенсу»; для морального «відносна загроза – це вина, абсолютна – це осуд». Тривога і є усвідомленням такої «потрійної загрози» [Тілліх 2005: 12 – 13]. Відповідно розрізняють три форми тривоги: *тривога долі і смерті, тривога пустоти і відсутності сенсу буття, тривога вини й осуду*.

Екзистенційна тривога відсутності сенсу існування притаманна ліричному героєві поезій Т. Шевченка, поруч з якою ясно вимальовується почуття гніву на Бога за стражденну долю у поезії «Не молилася за мене...» (1850): «Лучче було б не родити / Або утопити, / Як мав би я у неволі / Господа гнівити» [Шевченко 1982: 497 – 498]. Світоглядна парадигма боговідчуття побудована на к'єркегорівських принципах сприймання Бога як іроніка: Це одна з крайніх меж духовного існування роздвоєної людини, її «содом»; іншою точкою є віра в абсурд, підступний і страшний в її уяві «іронічний Бог» [Гайденко 1997: 202]. Це той самий «візантійський Саваоф», що завжди «одурить» [Шевченко 1982: 575].

З цього приводу О. Забужко констатує, що «Шевченко у своєму національному «місіонерстві» почувається насамперед безмежно *самотнім* (спектр висвітлення наскрізної для його творчості теми одинацтва – від чужинства й сирітства, тобто самоти соціальної та родової, до еротично-сексуальної і, нарешті, екстремального прояву самотності – тюремної ізоляції, – своєю широтою сягає далеко за рамки власне романтичного досвіду й за

філософським пафосом може бути схарактеризований швидше як «протоекзистенціальістський»). Це почуття досить близьке до *богопокинутості...*» [Забужко 2009: 93]. Справді, в цьому сенсі Т. Шевченко виступає «богоборцем», його позиція стає подібною до точки зору Івана Карамазова («Брати Карамазови» Ф. Достоєвського) чи Якова Михайлюка («Записки Кирпатого Мефістофеля» В. Винниченка). «Він (Шевченко. – *І. Л.*) немовби хотів викликати Бога «на прю», щоб з'ясувати його етичну «адресу», зрозуміти, чи не залишив він світ напризволяще; його тривожить богопокинутість людства...» [Дзюба 2008: 595]. Тому ліричний герой у поезії «Не молилася за мене...» докоряє Богові: «Даєш ти, господи єдиний, / Сади панам в твоїм раю, / Даєш високії палати. / Пани ж неситії, пузаті / На рай твій, господи, плюють / І нам дивитись не дають / З убогої малої хати» [Шевченко 1982: 498]. Антитеза «високії палати» – «убога мала хата» підкреслює ненависть ліричного героя до кріпосників, виявляє позицію непогодження з таким життєвим устроєм і є частиною інвективного звертання до Бога. Докори поступово переростають у зречення «всього святого», «хулу», заперечення божественної святості у поезії «Якби ви знали, паничі...» (1850): «Хула всьому! / Ні, ні, нічого / Нема святого на землі... / Мені здається, що й самого / Тебе вже люди прокляли!» [Шевченко 1982: 508].

«Загратоване» буття породжує ілюзії майбутнього, адже впадання в ілюзію – це намагання подолати депресивну сутність сьогодення, змінити, а може, і перекроїти трагічну реальність. Художні образи бажаної реальності раз у раз з'являються у Шевченковій поезії: «Я тільки хаточку в тім раї / Благов, і досі ще благаю, / Щоб хоч умерти на Дніпрі, / Хоч на малесенькій горі» [Шевченко 1982: 498]; «І досі сниться: під горою, / Меж вербами та над водою, / Біленька хаточка...» [Шевченко 1982: 514].

Ліричний персонаж, глибоко пройнятий розпукою, усвідомлює, що мрії його – це неможлива дійсність. «Розпука, як бачимо, і є для християнина пекло в його справдешньому значенні – стан безнадії, «гниття живцем», що суб'єктивно переживається як безвічний, позачасовий, вічно-теперішній» [Забужко 2009: 127]. Тому тут маємо справу із переживанням екзистенційного стану приреченості широкого діапазону – від індивідуального буття

окремої людини (засланого солдата) до загальнонаціонального, всеукраїнського виміру. Відчутною стає гнітюча «життєсмерть», яку можна співвіднести із модусом к'єркегорівської «хвороби на смерть»: «Нема на що подивитись, / З ким поговорити. / Життя не хочеться на світі, / А сам мусиш жити» [Шевченко 1982: 494]. Типологічні подібності цих явищ підкреслила О. Забужко: «Без неї, волі, життя робиться «сном», насланням, галюцинаторною «марою» летаргіка (либонь, у жодного українського автора не знайти стільки «снів», скільки в Шевченка, – самих лиш поезій із таким заголовком аж три!), – робиться, коли артикулювати розгорнуто, у логіко-теоретичних формах, типово к'єркегорівською «недугою-на-смерть», екзистенційний жах якої полягає у неспроможності вмерти...» [Забужко 2009: 127]. Віталістичні переконання Т. Шевченка тут похитуються, натомість розгорнено дискурс первородного Ніщо («Немає слов, немає сльоз, / Немає нічого. / Нема навіть кругом тебе / Великого бога! [Шевченко 1982: 494]). Ніщо філософ С. К'єркегор метафорично називає «мріями духу». Дух в людях мріє, створюючи цим самим свою власну дійсність. Та ця дійсність є Ніщо, яке розглядає невинність поза власними межами. І тривога в ній – це визначення «мріючого духу» [К'єркегор 1993: 143]. Відчуття тривожності, безпомічності, «закиненості» посилене ще й тому, що ліричний персонаж усвідомлює трагічність власного буття, від нього не залежного. Йому психологічно та екзистенційно важко нести тягар поневоленого українського народу.

Домінантною рисою ідіостилю Т. Шевченка цього (врешті, й інших) періодів є маркованість текстів поета двома поняттями – Бог і Христос – які не є тотожністю. І. Дзюба відзначає, що поряд із «широчезним емоційним (з дисонансами) діапазоном мови про **Бога** бачимо дивовижну емоційну цілісність мови про **Христа**» [Дзюба 2008: 595]. Цю думку поділяє Ю. Шевельов: «Немає і не може бути в Шевченковій поезії бунту проти Христа. Є, натомість, ототожнення себе з цим найкращим і найстражденишим з-поміж людей» [Шевельов 2009: 134]. Отже, ліричний герой Шевченкової лірики розділяє поняття безмістовного і непотрібного старозавітного страху, трепету перед Богом-Саваофом і безмежної надії та любові до Христа. Тому у ставленні до першого присутні мотиви зневіри, адже цей Бог є іронічним «Богом панів»: «А може,

й сам на небеси / Смієшся, батечку, над нами / Та, може, Радися з панами, / Як править миром!» [Шевченко 1982: 507]. Натомість ототожнення своєї муки за народ, за волю України із розп'яттям Христа для засланця-солдата є екзистенційною опорою. «У своєму посеїбичному жертвопринесенні інстинктивного Христос народжується у потойбічному світі як Свідома Любов, тобто як син Божий, що постав від Отця як батьківської Свідомості, яка проникла у материнське тіло. Шевченко психологічно наслідує Христа, прагнучи дати Україні державницьку свідомість» [Зборовська 2006: 80]. Отже, світоглядна концепція ліричного героя базується на новозавітній Христовій любові, яка мислиться як допущення волі для України, а жертва Ісуса етично та екзистенційно прив'язує до обов'язку не впасти остаточно в зневіру і віднайти новий ціннісний сенс існування. А тому хрест поета-патріота є тематично-ідейним підґрунтям віршів Т. Шевченка: «Літа невольничі. А я! / Така заповідь моя! <...> Згадаю дещо, заспіваю / Та й знов мережать заходжусь / Дрібненько книжечку. Рушаю» [Шевченко 1982: 497].

Отже, релігійно-філософське підґрунтя поезій Т. Шевченка періоду заслання дало привід розглядати їх у руслі екзистенціалістського аналізу. Рецепція та інтерпретація художнього світу Шевченкової поезії у цьому ракурсі висвітлила екзистенційні категорії крайньої самотності героя віршів, його тривоги, розпуки і зневіри. Мотиви іронічного ставлення до Бога, що мають місце у художньому дискурсі поета, посилюються на тлі ототожнення ліричного героя із Христом та його екзистенційним і фізичним подвигом. Поезія Шевченка періоду заслання сформувала особливу естетику самотності, одинацтва і розгорнула дискурс пошуку сенсу існування та подолання тотальної екзистенційної тривоги ліричним персонажем віршів. Це дозволило розкрити світоглядну позицію автора-героя, яка полягає у письмі-як-боротьбі за власну та національну незалежність, у боротьбі одиничної екзистенції за право на буття цілої нації.

Література:

1. Гайденок П. П. Трагедия эстетизма. Опыт характеристики мирозерцания Серена Киркегора / Пиам Павливна Гайденок. – М.: Республика, 1997. – 248 с.

2. Генералюк Л. Універсализм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Леся Генералюк. – К.: Наук. думка, 2008. – 544 с.
3. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Михайлович Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с.
4. Іванишин П. Критика і метакритика як осмислення літературності: монографія / Петро Іванишин. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 288 с.
5. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2009. – 148 с. – (Сер. «Висока полиця»).
6. Зборовська Н. В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія / Ніла Василівна Зборовська. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с. (Монограф)
7. Кьєркегор С. Страх и трепет / Серен Кьєркегор. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
8. Пахаренко В. І. Начерк Шевченкової етики / Василь Іванович Пахаренко. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – 208 с.
9. Тілліх П. Мужність бути. Небуття і тривога / Пауль Тілліх. // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – №37. – С. 8 – 29.
10. Шевченко Т. Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко / Вступна стаття О. Гончара. – К.: Дніпро, 1982. – 647 с.
11. Шевельов Ю. Вибрані праці / Юрій Шевельов: У 2 кн. Кн. II. Літературознавство / Упоряд. І. Дзюба. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1151 с.

Ярослав Нагорний, асп. (Хмельницький)

ББК 83.3 (4 Укр)

УДК 82.09: 821.161.2 (Богацький)

Концептуальні моделі інтимних взаємин Тараса Шевченка в дослідженні Павла Богацького

Уперше в українському літературознавстві оприявнюються концептуальні моделі погляду діаспорного письменника П.Богацького на